

Tefsir Araştırmaları Dergisi
The Journal of TafsİR Studies

مجلة الدراسات التفسيرية

<https://dergipark.org.tr/tr/pub/tader>

E-ISSN: 2587-0882

Cilt/Volume: 5, Sayı/Issue: 1, Yıl/Year: 2021 (Nisan/April)

**Bikâî'nin Nazmu'd-Dürer Tefsirinde Münâsebet İlmine Dair Bir İnceleme: 30.
Cüz Özelinde**

*A Study on the Science of Munâsabah in TafsİR Entitled Nazm al-Durar by Burhānuddīn
al-Biqā'ī -Specific to the 30th Juz' of the Qur'an-*

Makale Bilgisi – Article Information

Makale Türü/Article Type: Araştırma Makalesi/ Research Article

Geliř Tarihi/Date Received: 10/01/2021

Kabul Tarihi/Date Accepted: 18/02/2021

Yayın Tarihi/Date Published: 30/04/2021

Atıf / Citation: Adnan Arslan “Bikâî'nin Nazmu'd-Dürer Tefsirinde Münâsebet İlmi'ne
Dair Bir İnceleme: 30. Cüz Özelinde” *Tefsir Araştırmaları Dergisi* 5/1 (Nisan/April 2021),
357-376.

<https://doi.org/10.31121/tader.857537>

İntihal: Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.

Copyright © Published by The Journal of TafsİR Studies

Sakarya/Turkey

Bütün hakları saklıdır/All rights reserved.

Öz

Hicrî 9. yüzyılın önde gelen Şâfiî âlimlerinden olan Bikâî, (öl. 885/1480) Kur'ân nazmındaki mucizeliğin önemli bir tezahürünün âyet ve sûreler arasındaki anlam ilişkisinde olduğunu düşünmüştür. Hicri dördüncü asırdan itibaren âyet ve sûrelerin kendi aralarında teşkil ettiği münasebetlere dair dile getirilmiş nükte ve fâidelere dikkat çekmiştir. Kendi ifadesiyle, münasebet ilmi ufkunda tecelli eden bu mucizevi tenâsübü gözler önünde serecek bir tefsir kaleme almıştır. Bikâî, Kur'ân'da münâsebetin mükemmel bir şekilde kullanılmasını incilerin bir ipe dizilmesine benzeterek tefsirine bu manaya delalet eden Nazmu'd-dürer adını vermiştir. Eser, kendinden önce bu sahada telif edilmiş bilgileri havi oluşu ve kendisinden sonra kaleme alınan tefsirlere de kaynaklık etmesi bakımından ayrı bir önemi haizdir. Bu çalışma, âyet ve sûrelerin tertibinde tecelli eden münasebetlerin izini sürerek nazımdaki i'câzın bir veçhine ulaşılabileceği kanaatinin mahsulüdür. Makalede Bikâî'nin mezkûr tefsiri üzerine yapılan okumalardan elde edilen bulgular üç başlık halinde sunulmuş ve müellifin konuya dair özgün tarafları ortaya konulmuştur. Çalışmanın münasebet ilmi araştırmalarına katkı sunması amaçlanmıştır. Makale düzeyinde özel bir çalışma olduğu için konu, 30. cüz çerçevesinde ele alınmıştır.

Anahtar kelimeler: Tefsir, Arap Dili Belâgati, Bikâî, Nazmu'd-dürer, İlm-i Münasebet, Münâsebetü's-Süver.

Abstract

al-Biqâ'î, (d. 885/1480) one of the leading Shâfi'î scholars of the 9th century thought that an important manifestation of the miracle of the al-Qur'ân's composition is in the meaning relationship between verses and şurah. He paid attention to wits and lessons has been put into words since the fourth century which can be accepted as early about relationships between the verses and surahs. In his own words he wrote a tafsîr on this miraculous spirituality which is manifested on the horizon of science of munâsabâh. al-Biqâ'î named his tafsîr Nazm al-Durar, which indicates this meaning, by likening the perfect use of the relationship between the verses and the surahs in the Quran to string pearls on a string. This study is a product of the opinion that an aspect of the i'câz can be reached by following the traces of the signs in the harmony of verses and suras. In the article, the findings of readings on al-Biqâ'î's tafsîr are presented in three headings and it has been tried to manifested original sides of the author. The aim of the study is to contribute to research on munâsabâh al-Qur'ân. Since the article is a specific study the subject is dealt with in 30th part.

Keywords: Tafsîr, Arabic Language and Rhetoric, al-Biqâ'î, Nazm al-Durar, Science of Munâsabâh.

Giriş

İnsan vücudunda yaklaşık 80 organ, 600 kas ve takribi 200 tane de kemik bulunmaktadır. Terkip üzere olan bu yaratılışın en merkezinde bulunan bir organ vardır ki yukarıda saydıklarımızın da hammaddesi olan trilyonlarca hücreye hayat malzemesi göndermekle sorumludur. Kalp, hacim itibarıyla her ne kadar diğer organlara nispeten orta büyüklükte olsa da tüm bedene canlılığın devamı için zaruri olan kanı anbean pompalamakla hayati bir keyfiyete sahiptir.

Bir sosyal bilim makalesinin girişinde verilen farklı bir bilim dalına ait yukarıdaki bilgiler okuyucuyu şaşırtmış olabilir. Makalenin konusu, başlıktan da anlaşılacağı üzere ulûmu'l-Kur'ân (Kur'ân ilimleri) disiplinlerinden birisi olan *münâsebatu'l-Kur'ân*¹ özelinde olacaktır. Münâsebetü'l-âyât ve's-

¹ Münâsebatu'l-Kur'ân ülkemizde pek çok akademik çalışmanın konusunu oluşturmuştur. Bu yüzden hakkında oldukça geniş bir literatür mevcuttur. Kavram hakkında bu çalışmalardan birkaçına atıfta bulunmak yeterli olacaktır. Mehmet Faik Yılmaz, *Âyetler ve Sûreler Arasındaki Münâsebet* (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009); Nurretin İtr, "Münasebet İlmî Ve Kur'an Tefsirindeki Önemi", çev. Eyüp Yaka, *İslami İlimler Dergisi* 1/2 (Güz 2006), 219-245; Sabri Demirci, "Kur'an Ayetleri ve Sureleri Arasındaki Tenasüb (Fahruddin Razi'nin Tefsiri Mefatihü'l-Gayb Örneği)", *Ekev Akademi Dergisi* 19/62 (Bahar 2015), 147-172; Muhammed Aydın, "Temmulât fi'l-munâsebat ve dirâsetun tatbikiyye min'l-Kur'âni'l-Kerîm", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17 (2008), 25-45. Arap

süver, ulûmu'l-Kur'ân disiplinlerinin bir alt başlığıdır. Bir tefsir kavramı olarak münâsebâtü'l-âyât ve's-süver, *âyetler ve sûreler arasında sistematik ilişkiler bulunduğu*² düşüncesinden hareketle ortaya çıkmış ve tefsir otoriteleri tarafından genel kabule mazhar olmuş bir ilimdir.³ Sûreler ve âyetler arasındaki uyum, kronolojik olarak takip edildiğinde ez-Zeccâc⁴ (öl. 311/923), İbn Fûrek⁵ (öl. 406/1015), Zemahşerî⁶ (öl. 538/1144), Fahreddin er-Râzî⁷ (öl. 606/1210) ve Ebû Hayyân el-Endelüsî⁸ (öl. 745/1344) gibi daha pek çok müfessir tarafından önem atfedilen bir ilim olmuştur. Sûre, âyet, kelime hatta harflerine varıncaya kadar bütün parçalarının birbirine kenetlenerek sapasağlam bir bina gibi muhkem bir yapıya dönüşmesini sağlayan derin iç uyum⁹ ile Kur'ân, Ebû Bekr İbnu'l-Arabî'nin (öl. 543/1148) dediği gibi “pek geniş anlamları ihtivâ eden tek bir kelime” gibi olmaktadır.¹⁰ Bikâî'ye göre ise *غاية النفاسة / gayet değerli*¹¹ bu ilimle *يرسخ الايمان في القلب / kalpteki iman rüsh bulur*, derinlik kazanır.¹² Zerkeşî'ye (öl. 794/1392) göre de *علم شريف تحرز به العقول / Akılların kadr u kıymetini takdir edeceği bu şerefli ilim*,¹³ vahyin sahibi olan Allah'ın kelimadaki kudretini göstermektedir. Zira lafızların uyumu ve maksatların ahengi ile Kur'ân mükemmel bir intizama sahip gerdanlık gibi olur.¹⁴ İşte başta bahsedilen bir vücudun organ, kemik, doku hatta hücrelerine kadar müşahede edilen mükemmel uyum, Kur'ân'ın kendi içindeki mucizevi ahenk/tenasüp hususunda örnek olabilir. Fakat şöyle bir fark var ki organlar, her ne kadar birbiri ile uyum içerisinde olsa da önem bakımından

dünyasında yapılmış çalışmalara örnek olarak bk. İkbâl Vâfi Necm, *et-Tenâsub ve devrubu fi'l-i'câzi'l-Kur'ânî* (Yüksek Lisans Tezi: Câmîatu'l-Kûfe, 2009); Hânî Muhammed Mahmûd Ebû Şeneb, *el-Munâsebe beyne'l-ferâsîli'l-Kur'ânîyye ve âyâtihâ* (Yüksek Lisans Tezi: el-Câmîatu'l-İslâmiyye Gazze, 2009); İbrâhîm b. Suleymân Âl Huveymil, “İlmu'l-munâsebât beyne'l-mânîin ve'l-mucîzin”, *Mecelletu Câmîati'l-İmâm 25* (1420), 95-140. Bu makalede münasebet ilmi alanında Arap dünyasında yapılmış çalışmaların geniş bir listesine ulaşmak mümkündür.

² Mehmet Faik Yılmaz, “Münâsebâtü'l-âyât ve's-süver”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 31, 569.

³ Celâluddîn es-Süyûtî, *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Şuayb el-Arnâvûd (Beyrut: Muessesetu'r-Risâle, 2008), 630-642; Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türki el-Mısri el-Minhâci ez-Zerkeşî, *el-Burbân fi ulûmi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Şa'bânî (Fas: Vizâratu'l-Evkâf, 1990), 1/35.

⁴ Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl ez-Zeccâc el-Bağdâdî, *Maâni'l-Kur'ân*, thk. Abdülcelîl Abduh Şelebî (Beyrut: Âlemu'l-kutub, 1988), 4/322

⁵ Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Fûrek el-İsfahânî en-Nisâbûrî İbn Fûrek, *Tefsiru'l-Kur'ân* (İstanbul: Millet Kütüphanesi, Feyzullah Efendi Bölümü, 50), 21a; 93b; 64a.

⁶ Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâik-ı ğavâmi'zi't-tenzîl ve 'nyûmi'l-e'kâvîl fi vücûbi't-te'vîl* (Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-Arabî, 1407), 3/43.

⁷ Ebû Abdillâh (Ebû'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî et-Taberistânî, *Mefâtihu'l-ğayb* (Beyrut: Dâru İhyâi't-turâsi'l-Arabî, 1420), 31/55.

⁸ Ebû Hayyân el-Endelüsî, *el-Babru'l-mubût*, thk. Sıdkî Muhammed Cemîl (Beyrut: Dâru'l-fıkr, 1420), 10/16

⁹ Süyûtî, *el-İtkân*, 631

¹⁰ Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir İbn Âşûr, *et-Tarîr ve't-temîr* (Tunus: ed-Dâru't-Tuniyye l'n-neşr, 1984), 1/116.

¹¹ Bikâî, *Nazmü'd-dürer fi tenâsübi'l-âyât ve's-süver* (Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, ts.) 1/6.

¹² Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/11.

¹³ Zerkeşî, *el-Burbân*, 1/35.

¹⁴ Zerkeşî, *el-Burbân*, 1/4.

örneğin *kalp*, diğerlerine hayat malzemesi olan besin maddelerini kan yoluyla tüm hücrelere pompalamakla merkez hükmündedir. Bu yüzden kalp işlevini aksattığı anda krizler, tamamen durduğunda ise ölüm olayı vuku bulmaktadır. Kur'ân açısından ise durum bu örnekle tamamen uyuşmaktadır. Zira Kur'ân'ın her bir sûresi, her bir âyeti kalp gibidir. Bu yüzden Müslüman'ın Kur'ân'a olan imanı parça halinde değil tümünedir. Bir kelimesine dahi iman etmemek küfre/inkâra neden olmaktadır.

Kur'ân'da yer alan sûre¹⁵ ve âyetlerin¹⁶ mevcut mushaflardaki tertibinin tevkiî olduğu yönündeki fikir birliği dikkatleri sûre ve âyetlerin sıralamasına çekmiştir. Özellikle de i'câzın Kur'ân'ın nazmında olduğu ve bu nazım üzere bir benzerinin getirilemeyeceği düşüncesi ile paralel olarak tertipteki tenasübe ulemanın dikkat kesilmesi¹⁷ gayet anlaşılabilir bir durumdur. Zira İbnü'l-Mukaffâ'nın (öl. 142/759) bu konuda şöyle demektedir: *Söz söyleme sanatı aynen altın ve gümüş kuyumculuğu gibidir, nasıl ki onlardan insanı hayran bırakan zîynet eşyaları ve kaplar yapıyorlarsa, maharetli bir edip de öyle insanı büyüleyen sözler söyleyebilir.*¹⁸ O halde sözün güzel oluşu seçilen kelimelerin kendisinde değil bu kelime ve terkiplerin kuyumcu örneğiyle somutlaştırıldığı gibi yerli yerine muntazam bir şekilde dizilmesi ile mümkündür ki bu düşünce olgunlaşacak, daha sonra Abdülkâdir el-Cürçânî'de (öl. 471/1078-79) nazım teorisi olarak edebi zemine oturacak ve günümüze kadar da geçerliliğini koruyacaktır. Kur'ân hakkında geçerli olan nazımındaki i'câz tam da burada tecelli etmektedir. İbnü'l-Mukaffâ ve el-Cürçânî'nin sözü mükemmel kıldığını belirttikleri nazımdaki harikalık Hattâbî'nin (öl. 388/998) ifadesiyle bir benzerinin gösterilemeyeceği ahenk ve sağlamlık içerisindedir.¹⁹ Tâkat-ı beşerin bir benzerini getirmekten aciz kaldığı husus işte budur: Kur'ân kelimelerinin kendi içeri-

¹⁵ Sûre bakımından tertib-i Kur'ân'ın tevkiî değil tevfiî (içtihadı dayalı) olduğu hususunda da görüşler bulunmaktadır. Dolayısıyla konu ihtilâfıdır. Bu makalede âyet ve sûrelerin tertibinin tevkiî olduğu yönündeki ağırlıklı görüş tercih edilmiştir. Konu hakkında ayrıntı için bk. Mennâ' el-Kattân, *Mebâhisun fî ulûmi'l-Kur'ân* (Kahire: Mektebetu Vehbe, ts.), 137. Zürkânî (öl. 1367/1948) Söz konusu tertibin tevkiî/tevfiî olması meselesinde kendi kanaatini şu şekilde ifade etmiştir: "Sûrelerin tertibi ister tevkiî olsun ister tevfiî fark etmez mevcut tertibe saygı gösterilmesi gerekmektedir. Özellikle de mushafın yazılmasında. Zira yazım sahabe icmâna dayanmaktadır ve bu icma da hüccettir. İcmânın hilafına gitmek fitneye neden olacaktır." Muhammed Abdülazîm Zürkânî, *Menâbilü'l-İrfân* (b.y.: thk. Fevâz Ahmed Zumerlî, ts.), 358.

¹⁶ Âyetlerin mevcut tertip üzere olduğu hususu hakkında Süyûtî'nin ifadesiyle tartışma götürmeyecek katıyettir. Süyûtî, *Kitâbu esrâri tertîbi'l-Kur'ân*, thk. Abdülkâdir Ahmed Atâ, Merzûk Alî İbrâhîm (Kâhire: Dâru'l-fadîleti li'n-neşr, ts.), 41. Aynı şekilde İbnü'z-Zübeyr Es-Sekafî'de sûre ve âyetlerin kendi içindeki münasebetlerini esas alarak kaleme aldığı tefsirinde âyetlerin tertibinde Müslümanlar arasında bir fikir ayrılığı olmadığını ifade etmektedir. Ebû Ca'fer Ahmed b. İbrâhîm b. ez-Zübeyr es-Sekafî el-Girnâti el-Endelüsi, *el-Burhân fî tertîbi suveri'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Şa'bânî (Fas: Vizâratu'l-evkâf, 1990), 182.

¹⁷ Yılmaz, "Münâsebâtü'l-âyât ve's-süver", 31, 569.

¹⁸ Ebû Muhammed (Ebû Amr) Abdullah (Rûzbih / el-Mübârek) b. el-Mukaffâ, *el-Edebü's-şâgîr ve'l-edebu'l-kebîr* (Beyrut: Dâru Beyrût li't-tibâati ve'n-neşr, 1977), 13. çev. Kadir Kınar, "Abdulkahir El-Cürçânî'nin Nazım Teorisi", *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13 (2006), 69.

¹⁹ Ebû Süleymân Hamd (Ahmed) b. Muhammed b. İbrâhîm b. Hattâb el-Hattâbî el-Büstî, *Selâsu rasûl fî i'câzi'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Halefullah Ahmed, Muhammed Za'lûl Selâm (Kahire: Dâru'l-maârif bi-Misra, ts.), 27.

sinde birbirleriyle her bakımdan uyum içerisinde olması, her kelimenin Kur'ân'ın bütünlüğü içerisinde bir görevinin bulunması Kur'ân'ı, yukarıda atıfta bulunduğumuz gibi *tek bir kelime* haline getirmiştir. İlk paragrafta trilyonlarca parçadan müteşekkil insan bedeni açısından kalbi, merkezi konuma oturtan hayati önemine değinilmişti. Said Nursi'nin (öl. 1960) i'câzu'l-Kur'ân bahsinde münâsebâtü'l-Kur'ân ilmine dair dile getirdiği kalp metaforundan hareketle²⁰ yer verdiğimiz bu bilgilerle maksadımız şuydu: Vücut için kalbin önemi ne ise Kur'ân açısından onun kelimeleri de öyledir.

Kur'ân'ın nazmındaki icaz meselesi hakkında pek çok eser kaleme alınmış ve halen yeni eserler vücuda gelmektedir. Burada –dar bir çerçevede- incelemeye tabi tutacağımız *Nazmu'd-dürer* de Kur'ân'ın nazmındaki i'câzını, sûreler ve âyetlerin birbirleriyle münasebeti bağlamında göstermesi açısından önem arz etmektedir. Dolayısıyla bu çalışmada, sûre ve âyet tertibindeki *tenâsiip/abenke*'nin el-Bikâî'nin *Nazmu'd-dürer* adlı tefsirinde nasıl ele alındığı incelenecektir. Tefsir'in oldukça hacimli (22 cilt) olduğu göz önünde bulundurularak çalışma sadece Otuzuncu Cüz' ile sınırlandırılmıştır. Müellifin hayati ve tefsirdeki yöntemine dair kapsamlı çalışmalar bulunduğu için²¹ ilgili konulara değinilmeyecektir.

Bikâî, tam adı *Nazmu'd-dürer fî tenâsibi'l-â-yât ve's-süver* olan eserinin mukaddimesinde, böyle bir tefsir yazma ihtiyacını neden hissettiğini açıkça belirtmiştir. On yaşlarında iken rüyasında Hz. Peygamber'i Cebrâil (a.s.) ile birlikte yeşil atların üzerinde görmüştür. Her ikisi de son derece güzel bir şekilde doğu istikametine doğru seyahat halindedirler. Bu rüya kendi ifadesi ile böyle bir tefsir yazmaya dair kendisine ilahi bir teyit/destek olmuştur.²² Kur'ân'ın sûre tertibindeki hikmetlere dair kendisinden önce de tefsir yazarlar olmuştur. Bikâî tefsirinde en çok atıfta bulunacağı İbnü'z-Zübeyr es-Sekafî'nin (öl. 708/1308) *el-Burhân fî tertîbi suveri'l-Kur'ân* adlı tefsirin sadece sûrelerin tertibindeki hikmete değindiğini, âyetler arasındaki münasebete temas etmediğini ifade etmiştir.²³ Her

²⁰ “Hem madem Hâlık-ı külli şey'in kelâmıdır. Her bir kelimesi kalp ve çekirdek hükmüne geçebilir. (Etrafında esrardan müteşekkil bir cesed-i maneviye kalp ve bir şecere-i maneviyeye çekirdek hükmüne geçebilir.” Said Nursi, *Mektubat* (İstanbul: Envar Neşriyat, 2003), 187.

²¹ Müellifin hayati ve tefsirdeki yöntemi hakkında bkz. Necati Kara, *Burbanuddin İbrahim b. Omer el-Bika'i (885 / 1480) Ve Tefsirindeki Metodu*, (Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1981); Necati Kara, “Nazmu'd-Dürer”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/463-464; Mustafa Özel, “Tefsir Kaynağı Olarak Kitab-ı Mukaddes: İbrahim Bikâî Örneği”, *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/1 (2010), 71-91; Abdürrahim Kaplan, “Bikâî'nin Nazmu'd-Dürer Adlı Tefsirinde İsrailiyât - Amaç, Dayanak Ve Sınırlar”, *The Journal of Academic Social Science Studies* 71 (Sonbahar 2018), 291-302; Arif Aytakin, “Bikâî'nin Ruh Görüşü”, *Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/1 (2018), 66-79; Ömer Kara, “Bikâî'nin Nazmu'd-Dürer'inde Yer Alan İhtibak Metinleri”, *Yüzcüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (2000), 149-224; Şahin Güven, “Tefsir İlminin Bir Alt Disiplini Olarak “Makâsıdu's-Süver”, *Bilimname* 35/1 (2018), 95-124. Bu çalışmada Bikâî ve araştırma konumuz *Nazmu'd-dürer* hakkında bilgiler verilmektedir.

²² Bikâî, *Nazmu'd-dürer*, 1/ 5.

²³ Bikâî, *Nazmu'd-dürer*, 1/ 6.

sûrenin başında sûre bazındaki münasebete dair İbnü'z-Zübeyr es-Sekafî'nin neler söylediğini aktaracağını belirtmiştir. Daha sonra ise münasebet ilminin önemine dair kendinden önceki müelliflerin sözlerine yer vermiştir. Ancak şu kadar var ki Bikâî, tefsir sahiplerinin çoğu zaman münasebet ilmi ile ortaya çıkan rabbani sırları ihmal edişlerinden serzenişte bulunmaktadır. Ona göre müfessirlerin bu hatası şu beyitte makes bulmaktadır:

والنجم تستصغر الأبصار صورته والذنب للطرف لا للنجم في الصغر

Gözler yıldızı küçücük görür;

Hâlbuki kusur gözdedir, yıldızda değil.

Bikâî'nin bu tefsirinde deyim yerinde ise akıl hocası Ebü'l-Hasen Alî b. Ahmed b. el-Hasen et-Tüçübî el-Harâllî'dir (öl. 637/1240). Onun *Miftâbu'l-bâbi'l-mufel li-fehmi'l-Kur'âni'l-münezzel* tefsirinden istifade ettiğini ve kendi tefsirinde onun münasebata dair değerlendirilmelerine yer verdiğini ifade etmiştir.²⁴

Hülasa, mukaddimeden de gayet açık bir şekilde anlaşılacağı gibi tefsirin yazılış maksadı bilhassa âyetlerin birbirleriyle olan anlam münasebetindeki hikmetleri ortaya çıkarmaktır. Müellif bu işin yolunun, dikkat ve teemmülle âyetlere müteveccih olmaktan geçtiğini belirtmektedir. Tefsirin bu alanda umumi bir kabule mazhariyeti ve münasebet ilmi denildiğinde de ilk akla gelen eserlerden kabul edilmesi ciddi bir emeğin mahsulü olduğu intibahı uyandırmaktadır. Eser alanında otorite kabul edilmiş ve Arap dünyasında pek çok akademik çalışmaya konu olmuştur.²⁵

1. Ayetler Arası Münasebet

Kur'ân'ın yetmiş sekizinci sûresi olan Nebe' sûresinin konusu *öldükten sonra dirilmenin vukuu ve âhiretteki hayatın kısa tasvirinden ibarettir*.²⁶ Müfessir Bikâî'ye göre sûrenin maksûdu,²⁷ müşriklerin inkâr ettikleri ebedi hayatın şek ve şüphe götürmez bir hakikat olduğunu dünyada göz önünde gördükleri şeylerle ispat etmektir.²⁸ Bu yüzden sûre iki kısma ayrılmış; ilk bölümde yerler ve göklerde

²⁴ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 1/10.

²⁵ Mûsa Meşhûr Müşâhere, *et-Tenâsubu'l-Kur'ânî inde'l-İmâmi'l-Bikâî: Dirâsetun belâğiyye* (Yüksek Lisans Tezi: Ürdün Üniversitesi, 2001); Ahmed Muhammed Abdürrâdî, *Revâbitu't-terkîb ve eseruhâ alâ dirâseti'l-ma'nâ fi kitâbi nazmi'd-durer li'l-Bikâî* (Yüksek Lisans Tezi: Kahire Üniversitesi, 2017; Anaoğrah Mahfûzîn, Bâý Zekûb Abdülâlî, "Nazariyyetu nazmi'l-Kur'ân ve istihdâmuhâ fi tefsiri nazmi'd-durer", *Câmiatu'l-medîneti'l-âlemiyye mecelletu'l-ulûmi'l-İslâmiyyeti'd-devlîyye* 2/2 (2018), 23-42;

²⁶ Bekir Topaloğlu, "Nebe' Sûresi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2006), 32/470.

²⁷ "Maksûd" tabiri müfessirin tefsiri boyunca her sûre için kullandığı "temel konu" anlamındadır. Biz de onun tabirini bir kavram olarak değiştirmeden kullanmayı uygun bulduk. Zaten makasîdî's-suver bu anlamda tefsir ilminde bir alt disiplin olarak müstakillen incelenmektedir.

²⁸ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 21/189.

olan ilahi tasarruf ve nimetler anlatılmış, sonrasında ise ahirette vuku bulacak azametli icraatlar dünyevi numuneleri üzerinden tasvir edilmiştir. Dolayısıyla sûrenin ilk kısmı gözle görünen âlemin misafirhane oluşuna dikkatleri çevirmekte, *nimet oluş* nazara verilmektedir.

Sûrede inkârcılara hitaben uyarı yapıldıktan sonra insanların yaşamış oldukları yerküreye dikkati çevirerek *zarf olan yeryüzü* üzerindeki âyetler zikredilmiştir. İnsanların üzerinde hayat sürdürdükleri zarf/yerküreye dair; onun *beşik* ve dağların *direk* oluşu zikredildikten sonra *mazrûfa* dönerek yerkürenin içinde olan nimetler sıralanmaya başlamıştır. Müellife göre azamet ve kudrete delil olarak zikredilen dünya öncelikli olarak *zarftır*. Dünyanın içinde insana teshir edilmiş nimetler ise *mazrûftur*. Dolayısıyla bu ayet gruplarının arasında *zarf-mazrûf* ilişkisi vardır.

Mazrûf olan nimetlerin zikrine gelince önce birinci sırada insanların *çift çift yaratılmasından* bahsedilmiştir. Burada yeryüzü ölçeğinde azamet ve kudrete delil olarak zikredilen arzın beşik ve dağların direk olarak yaratılması ile afakî, insanların evzâc yani dişi/erkek yaratılması ile de *enfûsü* deliller dikkate arz edilmiştir. O halde bu ayet grupları arasında *zarf-mazrûf* ilişkisinin yanında *afak-enfûs* münasebeti bulunmaktadır.

İnsanların çift çift yaratılışının akabinde *uyku* nimetinin zikri ise bekâ/muhafaza ilişkisine binaendir. Yani insanların dişi-erkek şeklinde yaratılışı insan türünün bekâsı için olduğu gibi “uyku” nimetinin verilmesi de bu türün sağlık üzere muhafazasının sağlanması içindir. Uykunun insan sağlığı ile ilişkisini açıklayan kelime *سُبَات* dir.²⁹

Tıbbi açıdan müstağni kalınamayacak bir nimet olan “uyku”nun zikrinden sonra gün içerisinde bir zaman dilimi olarak *الليل/geceden*³⁰ bahsedilmiştir. Uykudan sonra gecenin zikredilmesindeki maksat aslında açıktır. Zira uykunun sağlık açısından en münasip olduğu zaman *gece*dir. Müellife göre burada *ibtibak* sanatı bulunmaktadır. Bu üsluba göre önce gün ışığının ortadan kaldırılmasını ifade eden *gece* zikredilmiş daha sonra ise maişete medar olan “gündüz” zikredilmiştir.

Yeryüzünün bir beşik gibi insanların hizmetine verildiğini anlatan ayetle tenasüp içerisindeki ayet silsilesi dünya beşiğinin tavanına dair tasvirlerle devam etmektedir. Yeryüzünde olan nimetlerin zikri beşiğin örtüsünü akla getirmiştir. Beşik/döşek olan yeryüzünün üstü açık olmayıp elbette *sakaf* yani çatı ile çevrilmiştir. Bu yüzden ifade döşekten döşeğin üstüne çevrilmiştir. *وَبَنَيْنَا فَوْقَكُمْ سَبْعًا شِدَادًا* âyeti ile sapasağlam yedi kat gökyüzünden bahsedilmiş,³¹ kudret ve rahmete delil olan güneş ise

²⁹ en-Nebe 78/9. (Âyet mealleri şu eserden alınmıştır: *Kur’ân-ı Kerîm Meâlî*, çev. Halil Altuntaş - Muzaffer Sahin (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009).

³⁰ en-Nebe 78/10.

³¹ en-Nebe 78/12.

سِرَاجًا وَهَاجًا³² âyetinin delâletiyle gökyüzünün ısıtıcı bir lambası olarak musahhar kılınmıştır. Güneşin insanlara gökyüzünde ışık ve ısı veren bir lamba, bir kandil olarak tavanda asılmış olmasının akabinde; وَأَنْزَلْنَا مِنَ الْمُعْصِرَاتِ مَاءً تَجَاجًا³³ âyetinin ifade ettiği bulutlardan sağanak sular indirmenin anlamca bir münasebeti olmalıdır. Bikâî'ye göre buradaki anlam münasebeti şöyledir: Yeryüzü güneşin şiddetli hararetiyle rutubetini kaybetmektedir. Dünyanın ışığa ihtiyacı olduğu kadar suya da ihtiyacı vardır. Yeryüzündeki hayatın devamı için yiyecek ve içecek vazgeçilmez ihtiyaçlardır ki bunu da ikmal eden semadan indirilen sulardır. Dolayısıyla asılı kandil gibi olan güneş ve bulutlardan sağılan yağmur arasında hayatın bekası açısından münasebet bulunmaktadır.

Güneş ve suyun bir araya gelmesi, akabinde bitkilerin topraktan çıkması ile sonuçlanmaktadır. Buna binaen müellife göre yukarıdaki iki ayetten sonra gelen لِنُخْرِجَ بِهِ حَبًّا وَنَبَاتًا “taneler, bitkiler... çıkaralım diye.”³⁴ âyetinin öncesi ile münasebeti *bidayet-nihayet* üzeredir. Yani ayetlerin tertibinde anlam silsilesini birbirine bağlayan münasebet ipi *sebeb-müsebbep* münasebetidir. Toprakтан nebatatın çıkışı *müsebbebi*, bundan önceki güneş ve suların indirilmesi *sebebi* ile birbirine bağlanmıştır. Toprakтан binlerce çeşit bitki çıkmaktadır. Sebzelerden meyvelere kadar binlerce tür topraktan çıkmasına rağmen burada *habbenin* zikredilmesi, imtinan/nimetlerin zikredilmesi makamında buraya kadar değinilen nimet silsilesindeki anlam ilişkisine binaendir. Zira zikredilen nimetler hep hayatın muhafazası içindir. Nimetler silsilesinin en sonunda topraktan çıkarılan arpa, buğday, yulaf gibi tahıl ürünleri genel olarak kastedilmiştir. Çünkü hayatın muhafazası için esas olan, binlerce bitki içerisinde *tahıl ürünleridir*. Burada şayet *meyveler, sebzeler* denilmiş olsaydı sûrenin başından beri takip edilen *hayatın muhafazası* özü göz ardı edilmiş olacaktı. Gerçekten de müfessirin dikkat çektiği gibi besin piramidi içerisinde tahıl ürünleri piramidin en alt kısmını teşkil etmektedir. Dolayısıyla âyetin, *tahıl ve bitkileri* diyerek tüm bitki âlemini *tahıl ve diğerleri* şeklinde ikiye ayırması canlıların hayatı için en temel ihtiyacı teşkil etmesi bakımındandır. Daha sonra ayet de atıf harfiyle önceki ayete bağlanmakla *nimetleri zikretme* makamının devam ettiğini göstermektedir.

İmtinân/nimetleri zikretme makamı kıyamet vaktini haber veren إِنَّ يَوْمَ الْفَصْلِ كَانَ مِيقَاتًا “Şüphesiz yok ki hüküm günü, tayin edilmiş bir vakittir.”³⁵ âyeti ile son bulmaktadır. Buradan itibaren artık kıyamet ve sonrası vuku bulacak hallerin ihbar ve tasvirinde bulunmaktadır. Müellife göre burada gözetilmiş münasebet, imtinân/nimetleri hatırlatma makamında anlatılan kudret ve hikmet delillerinin bir

³² en-Nebe 78/13.

³³ en-Nebe 78/14.

³⁴ en-Nebe 78/15

³⁵ en-Nebe 78/17.

neticesi olarak *muhabbet ve korku* üzerine kuruludur. Adeta nimetleri sayan âyetler, müminlerde muhabbet ve ünsiyet, münkirlerde ise korku ve endişeye neden olmuştur. Nimetlerin zikri ile örülen muhabbet ve korku gibi iki zıt duygu, sûrenin başında bahsedilen *nebe-i azîm/ büyük haber*'in hatırlatılmasıyla karşılanmıştır. Daha açık bir dille ifade etmek gerekirse anlatılan tüm nimetler, müminlere müjde, inkârcılara ise korku veren o büyük günün hatırlatılması içindir. Zira sûrede zikredilen afâkî-enfûsî deliller iman ehlinde Allah'a kavuşma arzusunu, inkârcılarda ise hesaplaşma korkusunu uyardır. Bu hesaplaşma gününün zikri gerektiği için de makam münasebetiyle **إِنَّ يَوْمَ الْفَصْلِ كَانَ مِيقَاتًا** “*Şüphesiz ki hüküm günü, tayin edilmiş bir vakittir*”³⁶ âyeti vârid olmuştur.³⁷

Müellifin âyetler arası münasebete dair yer verdiği yorumların temel yaklaşımı hakkında burada bir tahlilde bulunmak gerekmektedir. Görüldüğü üzere Bikâî, âyetlerin kendi içerisindeki diziliş yahut kavramsal ifadesiyle nazmının, sûrenin maksudu doğrultusunda gerçekleştiği düşüncesinden hareketle tefsirde bulunmaktadır. Onun bu düşüncesine göre örneğin; Nebe sûresindeki âyetlerin nazmı kıyamet ve tekrar diriliş eksenindedir. Sûrede yer alan âyetlerin sıralanışı ve birbirleriyle olan münasebetleri de buna göredir. Sağlam bir kurguya sahip olduğu aşikâr olan tefsirin münasebet bağlamında bazı zorlama yorumlarının bulunduğu söylenebilir.

et-Tîn sûresinin tefsirinde müellif meyveler içerisinde incir ve zeytinin kaseme tahsis edilmesine dair yaptığı yorumunda incirin faydalarına değinmiştir. Yaş ve kuru haliyle bir besin olarak pek çok faydaları bulunan incir, meyve olmasının yanı sıra aynı zamanda bir ilaçtır. Akciğere faydası dokunur, balgamı söker vb. tıbbi yararları da vardır. Müellif incirin bu kadar faydalı oluşu ile birlikte onun çok çabuk bozulup kokuştuğuna da dikkat çekmektedir. Diğer meyvelerin bir kısmı bozulsa da kalan kısımlarından istifade edilebilir. Çürümüş olan tarafı kesilip atılarak diğer yerleri yenilebilir. Ama incir öyle değildir. İncir kokuşmaya başladığında hiçbir surette yenilemez. Zira tamamen bozulmaktadır. Bozulmuş haliyle incir, diğer meyvelerin kokuşmuş halinden çok daha kötü bir vaziyete dönüşmektedir. Müfessir, incirin *güzel ve çirkin* halleri hakkındaki bu bilgileri, sûrenin devamındaki insanın ahsen-i takvimde yaratılışı ve esfel-i sâfilîne düşüşü konusuna delil yapmaya çalışmaktadır. Bu yoruma göre incir, faydası ve lezzetiyle diğer meyvelerin de üstünde olduğu halde bozulduğunda ise hiçbir surette kendisinden istifade edilemeyen en çirkin bir hâle dönüşür. Aynı onun gibi insan da yaratılmışlar içerisinde en yüce bir varlık iken (ahsen-i takvim) bozulduğunda ise en çirkin bir hâle (esfel-i sâfilîn) düşmektedir.³⁸

³⁶ en-Nebe 78/17.

³⁷ Bikâî, *Nazmü'd-düer*, 21/189-193.

³⁸ Bikâî, *Nazmü'd-düer*, 22/135.

el-Bikâî'nin incir ile insanın mahiyeti arasında böyle bir münasebet kurması kulağa hoş geliyor olabilir. Ancak şu var ki sûre içerisinde bu münasebet yorumunu destekleyecek bir karine görünmemektedir. Zira incirden sonra zeytinden bahsedilmiştir. Müellif burada da zeytinin faydalarını saymış ve sonunda zeytinin mümin gibi her yönüyle fazilet sahibi olduğuna değinmiştir.³⁹ Burada âyetler arasında bir münasebet kurmak için zorlama bir yoruma gidildiği açıktır. İnsanın ahsen-i takvimde yaratıldığı fakat iman cevherini kaybettiğinde esfel-i sâfilîne düştüğü ile incirin sağlam olduğunda lezzetli fakat bozulduğunda tamamen kokuşmuş olduğu arasında bir münasebet varsa aynı münasebet neden zeytinde bulunmamaktadır? Zeytin incirin aksine yıllarca korunup istifade edilebilen bir gıdadır. Yıllar sonra bozulduğunda ise incir gibi kokuşmaya da maruz kalmamaktadır. Dolayısıyla müellifin incir ve insan arasında kurduğu münasebet, zeytin ve insan arasında kurulamayacağı için tutarsızlıktır denilebilir.⁴⁰ Bu haliyle böyle bir yorumun oldukça tekellüflü ve zorlama olduğu söylenebilir. Müellifin âyetler arasında tespit ettiğini düşündüğü münasebet yorumlarının kimi zaman böyle tekellüflere açık olduğu görülmektedir.

2. Sûreler Arası Münasebet

Bir önceki başlıkta görüldüğü gibi Bikâî, âyetlerin kendilerinden önce ve sonraki âyetler ile münasebetlerine odaklanmaktadır. Nebe sûresinin âyetlerini tefsir ederken uyguladığı yöntem, sadece 30. Cüz değil tüm tefsirine belirgin bir şekilde şamildir. Burada müellifin sûreler arasındaki münasebete dair söylediği hususlar ele alınacaktır. Gördüğümüz kadarıyla müellif, sûreler arası anlam ilişkisine dair bir şeyler söylemekte âyetler arası münasebet kadar iddialı değildir. Zira müellif eserinin mukaddimesinde sûreler arası münasebete dair istifade ettiği müellif ve eserlerine dair bilgiler vermiştir. Her sûre içerisinde de ilgili kaynak ve müelliflere isim vererek atıfta bulunmuştur. Burada müellifin sûreler arası münasebetlere dair kendine ait olduğu görülen yorumlarına yer verilecektir. Âyetler arası münasebet hususunda otuzuncu cüzün ilk sûresi incelendiği gibi bu başlık altında da ilgili cüzün son sûrelerindeki münasebet bağları taranacaktır.

Müellife göre *muavvizeteyn* olarak tesmiye edilen ve tertip sırasına göre de Kur'ân'ın son iki sûresi olan Felak ve Nâs sûreleri arasında âmî/hâss ilişkisi vardır. Allah Felak sûresinde tüm mahlukâtın şerlerinden Allah'a istiazede bulunmayı teşvik ediyorken Nâs sûresi hususi bir surette fâsık, sâhir (büyü yapan) ve hâsid (hased eden) kimselerden sığınmaya tahsis edilmiştir. Yine Felâk sûresinde başkalarının zulmünden kaynaklanan harici ve nefsin zulmünden neşet eden de dâhili musibetlerden istiaze vardır. Sûre hased edenin şerrinden Allah'a sığınmayı teşvik etmekle en zararlı

³⁹ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 22/135.

⁴⁰ Acaba incirin kokuşmuş hali esfel-i sâfilini remzederken zeytinin bozulmayan hali ahsen-i takvime işaret ediyor olabilir mi? Akla böyle bir tevîl gelebilir.

musibet olarak hasedi en son zikretmektedir. O halde denilebilir ki dahili-harici musibetlerin en önemli nedeni hasettir. Zira insanlar ve cinler arasındaki düşmanlığın kökenleri de hasetten kaynaklanmaktadır.

Nâs sûresinde ise genelden özele gidilmiştir. Bir önceki sûrede genel olan dâhili-harici musibetler *vesvese* ile sınırlandırmıştır. Fakat şu var ki vesvese de tüm günah ve isyankârlıkların sebebidir. Nefse arız olan tüm kusurların kaynağı bu vesvesedir. Müellifin tefsirinde açıkça değinmediği fakat örtülü bir şekilde ifade ettiği söylenebilecek bu manaya göre, insanın en büyük düşmanı olan şeytan kendisine rakip olarak gördüğü insanı her daim haset etmekte ve ezeli kıskançlığının etkisiyle de insana maddi ve manevi zararlar vermek için ona vesvese vermektedir. Dolayısıyla şeytanın hasedi ile vesvese arasındaki ilişki bu iki sure arasındaki münasebetin de sırrını teşkil etmektedir denilebilir.⁴¹

Bikâi Mushaf tertip sırasına göre Kevser, Kâfirûn, Nasr, Leheb ve İhlas sûrelerinin konu bakımından münasebeti üzerine düşünmüş ve özet olarak şöyle bir sonuç çıkarmıştır: Kevser sûresi Hz. Peygamber'e *ebter/soyu kesik* diyerek hakaret eden müşrikin cinayetini ve Peygamberin de hayır üzere olduğunu haber verince şöyle bir soru ortaya çıkmıştır: Müslümanlar hakka karşı inkâr ve tekzipten başka bir şey bilmeyen Mekke'li müşriklere nasıl bir tepki verecek? Onlarla muâreke/savaş içerisine mi girecek yoksa mütâreke/ateşkes halinde mi kalacaklar?⁴² Bir sonraki sûre olan Kâfirûn bu mukadder sorunun cevabı mahiyetindedir. Müslümanlar henüz sayıca az ve nispeten maddi olarak güçsüz bir halde oldukları için münasip olan restleşmek değil mütâreke'de bulunmaktır. Zira dünya hayatı tedbir ve temkin içerisinde ihtiyatlı olmayı gerekli kılmaktadır. Bilindiği üzere Kâfirûn sûresi "*sizin dininiz sizde, benim dinim bana*"⁴³ âyeti ile son bulmakta, müellifin de dediği gibi *mütâreke* yolunun o şartlarda daha uygun olduğunu vurgulamaktadır. Bu sûrenin ihtiva ettiği *ateşkes* vurgusu, yine Müslümanların zihninde bu halin "ne zamana kadar?" devam edeceği yönünde istifhamlara neden olmuştur. Gözlerinin önünde kendilerine müşrikler tarafından bojkot, tahkir, tecrit hatta fiziki müdahalelere kadar haddi aşan zulümler karşısında *mütâreke* yolunu tutan Müslümanların zihinlerini "ne zamana kadar?" sorusu meşgul etmektedir. Buna Kâfirûn'u takip eden Nasr sûresi ile cevap verilmiştir. Bir imtihan vesilesi olarak Mekke'de tahkir ve iftiralara maruz kalan Müslümanlara asıl yakışan "ne zamana kadar?" istifhamlarına kapılmak değil bilakis teslimiyet içerisinde sabretmektir. Zira sûrenin ilk âyetinin ilk kelimesi olan *لَا* cizm ve katiyeti ifade etmekle Müslümanlara

⁴¹ Bikâi, *Naẓmü'd-düer*, 22/406-410.

⁴² Müellifin muâreke ve mütâreke kelimelerini ses uyumundan dolayı özellikle kullandığı düşünülmektedir değiştirilmeden metne alınmıştır.

⁴³ el-Kâfirûn 109/6

zaferin eninde sonunda müyesser olacağını haber vermektedir. Fetih vuku bulacak ve insanlar kit-
leler halinde Allah'ın dinine gireceklerdir. Bu durumda Müslümanın yapması gereken “Rabbi hamd
ile tesbih ve istiğfar etmektir.” Buna göre sûre, dolaylı bir şekilde Mekkeli Müslümanlar nezdinde
vuku bulması muhtemel sabırsızlık emarelerine karşı ihtar içerikli olmakla birlikte bir teselliye dahi
hâvidir denilebilir.

Mekkeli Müslümanlar açısından Nasr sûresinin haber verdiği, deyim yerindeyse “mutlu son”
yine zihinlerde yeni istifhamlara kapı aralamıştır. Mekke’de Müslümanlar aleyhinde en şiddetli zu-
lüm ve zorbalıkları planlayanların başında Hz. Peygamber’e (s.a.v.) neseben en yakın olan amcası
Ebû Leheb gelmektedir. Müslümanlar en nihayetinde bu savaştan galip olarak çıkacaklarsa acaba
Ebû Leheb’in ve ailesinin durumu nasıl olacaktır gibi mukadder bir sual akla gelecektir. Acaba tövbe
edip imana mı gelecek yoksa aynı inatçı hâl üzere devam edip küfür içerisinde mi ölüp gidecektir?
Takip eden söz konusu sûre zihinlerde terettüp eden olası bu suale cevap vermektedir. Hz. Pey-
gamber’in (s.a.v.) amcası olma itibariyle Hz. Abbas ve Hz. Hamza gibi olmak fırsatını teperek müş-
riklerin önde gidene olma yolunu tercih eden Ebû Leheb’in, bir önceki sûrede kastedilen *nasr ve*
*fetih*ten mahrum kalacağını sûre mucizevi bir surette haber vermektedir.

Müellife göre birbiriyle anlamca münasebet hâlinde olduğu ifade edilen dört sûreden sonra
gelen İhlâs sûresi ise bir anlam silsilesinin nihayetini teşkil etmektedir. Hz. Peygamber’e serbest bir
surette haşa *ebter/soyu kesik* denilerek hakaret edilen ve buna karşılık Müslümanların eli kolu bağlı
bir şekilde mütârekeye mecbur kaldığı kasavetli bir havadan sonra tebşir edilen nasr ve fetih, Müs-
lüman ferde coşkunluk vermiştir. Kaderin cilvelerinden ötürü akıl *sekere düşmüştür*. Beşer gücünün
ulaşamayacağı harikuladeliğin haberi, duyan kulakları Allah’ın icraatları karşısında hayrete getir-
miştir. Hiçbir yardımcısı olmadan tek başına ortaya çıkmış, kavim ve kabilesi içerisinde dahi yap-
yalnız kalmış Hz. Muhammed’in (s.a.v.) sayısız zulüm karşısında tevhid davasını galip kılan Allah’ın
azamet ve kibriyası; haşmet ve celâli tezahür etmiştir. Kevser sûresinden itibaren anlatılanların bir
neticesi olarak İhlâs sûresinde, her neticenin sahibi olan Allah’ın zatı nazara verilmiştir. Dolayısıyla
İhlas sûresi, sadece Kevser’den itibaren değil hatta Fâtiha’dan itibaren tüm Kur’ânî hakikatlerin
dayanağı olarak Allah’ın zatını, birliğini ve şeriklerden müstağni oluşunu hülâsa olarak kendinde
saklamıştır.⁴⁴

Burada ayrıca otuzuncu cüzde Duhâ sûresi ve sonrası çerçevesinde münasebet halkalarına
genel olarak bakmak Bikâî'nin ilm-i münasebet metodunu kavramamıza yardımcı olacaktır.

⁴⁴ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 22/282-343.

Duha sûresi وَأَمَّا بِنِعْمَةِ رَبِّكَ فَحَدِّثْ âyeti ile son bulmaktadır. Bu âyette Allah Hz. Peygamber'e (s.a.v.) hitaben “*Ve Rabbinin nimetini minnet ve şükranla an.*”⁴⁵ buyurarak üzerindeki nimetleri dile getirmesini emretmektedir. Bir sonraki İnşirâh sûresi ise أَلَمْ نَشْرَحْ لَكَ صَدْرَكَ “*Biz senin göğsünü açıp genişletmedik mi?*”⁴⁶ diyerek Hz. Peygamber (s.a.v.) üzerindeki bir nimeti hatırlatarak başlamaktadır. Öyleyse bu sûrenin son ayeti ile bir sonraki sûrenin ilk âyeti *nimetin zikri ve kabul edilmesi* bakımından münasebet içerisindedir.

İnşirâh sûresinde Allah, elçisi Muhammed (s.a.v.)’i وَرَفَعْنَا لَكَ ذِكْرَكَ “*Senin şanını yükseltmedik mi?*”⁴⁷ âyeti ile yaratılmışların en üstünü olarak takdim etmektedir. Bu yüksek makama liyakatinden dolayı Allah ona وَاللَّيْلِ إِذَا يَغْشَىٰ وَالنَّجْمِ إِذَا تَوَلَّىٰ وَكُلُّ شَيْءٍ عِبَادٌ لَهُ “*Ancak Rabbine yönel ve yalvar.*”⁴⁸ diyerek emirde bulunmuştur. Peygamber (s.a.v.) bu emri yerine getirmiş ve en mükemmel bir kul olduğunu göstermiştir. Müellife göre bu sureyi takip eden et-Tîn sûresinde yer alan أَفَلَمْ نَخْلُقْنَا الْإِنْسَانَ فِي أَحْسَنِ تَقْوِيمٍ “*Biz insanı en güzel bir kıvamda yarattık*”⁴⁹ âyeti ile iki sûre birbirine anlamca irtibat halindedir. Zira İnşirâh sûresinde şanı yüceltilen ve ibadetiyle en mükemmel bir kul olarak takdim edilen Hz. Peygamber, insan nev’ine mensuptur. İşte et-Tîn sûresi de insan türünün manevi iniş ve çıkışından bahsetmektedir. Bir önceki sûre hususi bir şekilde Hz. Peygamber’in kemâlâtı ve yükselişi ile ilgili iken bu sûre ise insan türünün yükseliş ve alçalışından bahsetmektedir.

Duhâ sûresinde rabbinin nimetlerini tahdis etmesi ile emrolunan Hz. Peygamber’e, (s.a.v.) İnşirâh sûresinin başından itibaren bu nimetlerin ne olduğu hatırlatılmış ve en sonunda da bunlara karşılık rabbine daima ibadet/rağbet halinde olması emredilmiştir. Hz. Peygamber hakkında (s.a.v.) İnşirâh sûresinde belirtilen yüksek makam bir bakıma insan türüne de aittir. Zira o da bir beşerdir. et-Tîn sûresi dikkati Hz. Peygamber’in (s.a.v.) şahsından tüm insanlığa çevirmekte ve ahsen-i takvim ile kavramlaşan o yüce makama iman ve amel-i salih ile tüm insanlığın yükselmeye müstait olduğuna işaret etmektedir. Ancak et-Tîn sûresinde insanların terakkisini temin eden şeyin ne olduğu mücmelen beyan edilmiştir. Bunu takip eden Alak sûresi ise insani yükselişin ne ile olacağına dair açıklık getirmektedir. “Oku” emriyle başlayan sûre “Yaratan Rabb’in” kudret delili olan tasarruflarına dikkat çevirmektedir. İnsanı tavırdan tavıra, aşamadan aşamaya yaratan, bilmediğini öğreten vb. sıfatlar ile Allah’ın marifeti ders verilmektedir. Öyle ise ahsen-i takvime münasip olan insani mukabele bu sûrede beyan edildiği gibi *marifetullah* olmalıdır.

⁴⁵ ed-Duhâ 93/11.

⁴⁶ el-İnşirâh 94/1.

⁴⁷ el-İnşirâh 94/4.

⁴⁸ el-İnşirâh 94/8.

⁴⁹ et-Tîn 95/5.

Alak sûresi “Yaratan rabbinin adı ile oku.” emri ile başlamış ve secde edip Allah’a yaklaşmayı isteyen âyetle son bulmuştur. Takip eden sûre ise Kur’ân’ın *leyle-i kadirde* nüzulünden bahseden Kadir sûresidir. Müellife göre Alak sûresi’nin son ayeti olan *كَلَّا لَا تُطَعُّهُ وَاسْجُدْ وَاقْتَرِبْ* “*Sakın ona uyma; sen secde et, Rabbine yaklaş.*” âyetindeki *iktirâb/yaklaşmanın* namazda Kur’ân okuyarak gerçekleşeceğine işaret etmektedir.⁵⁰

Müellifin sûreler arasında var olduğunu varsaydığı münasebet yorumları görüldüğü gibi genel olarak bu şekildedir. Kur’ân’daki sûrelerin tertibinin nüzul sıralaması ile aynı olmadığı bilinen bir gerçektir. Dolayısıyla sûre tertibi üzerinden münasebet yorumlarına gitmek ilk bakışta zorlama yorumlar olarak görülebilir. Hatta bu türden yorumlara karşı çıkanlar da olmuştur.⁵¹ Ancak şunu söylemek gerekir ki sûrelerin tertibinin tevkîfî olduğu yönünde güçlü bir görüş vardır.⁵² Bikâî de bu görüşü savunan ve tefsirini ona göre kurgulayan bir müfessiridir. Dolayısıyla müfessirin sûre münasebetlerine dair getirdiği yorumların kendi çıkış noktasına göre değerlendirilmesi gerekmektedir.

3. Besmelenin Başında Bulunduğu Sûrelerle Münâsebeti

Besmele’nin kaç kere nâzil olduğu, Tevbe sûresi dışında her sûrenin başındaki Besmele’nin âyet sayılıp sayılmayacağı hususu ulema arasındaki ihtilâflı konular arasındadır. İmam-ı Şâfiî’nin tercih ettiği görüşe göre her sûre başında yer alan besmele yeniden nâzil olmuştur.⁵³ Şâfiî mezhebine mensup olan Bikâî de mezhebin görüşü doğrultusunda her sûrede geçen Besmele’yi o sûrede yeniden nâzil olan bir ayet olduğu düşüncesiyle tefsir etmek istemiştir. Bu, Şâfiî mezhebine mensup her müfessirin Besmele tefsirinde aynı yöntemi izlediği anlamına gelmemektedir. Örneğin bir Şâfiî olan Fahreddîn er-Râzî meşhur tefsirinde böyle bir yol izlememiştir. Ancak Bikâî’den önce de her sûre başında geçen Besmele hakkında bir şeyler söyleme ihtiyacı hisseden tefsir sahipleri olmuştur. Örneğin Abdülkerîm el-Kuşeyrî (öl. 465/1072) *Letâifü'l-işârât* adlı tefsirinde her sûre başında geçen Besmele hakkında kısa da olsa benzer kalıp ifadeleri kullanmıştır. Bikâî’nin tefsirinde izlediği yöntem dair bir doktora tezi hazırlayan Necati Kara, *Her Besmele’ye o sûrenin maksuduna uygun mana verip* diyerek bunun bir yöntemi olduğunu ifade etmiştir.⁵⁴ Kara’nın bu ifadesine bir itirazımız olacaktır. Zira görüldüğü kadarıyla Bikâî, her ne kadar sûre başlarında Besmele hakkında bir şeyler söylemiş

⁵⁰ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 22/100-154.

⁵¹ Örneğin hicri yedinci yüzyılın Şâfiî fakihlerinden İzz b. Abdüsselâm (öl. 660/262) farklı zamanlarda farklı sebeplerle nâzil olmuş Kur’ân’da, başı ve sonu arasında daima bir münasebet aramanın tekellüflere neden olabileceği uyarısında bulunmuştur. İzz b. Abdisselâm, *el-İşâra ile'l-îcâz fi ba'di envâi'l-mecâz* (Medine: el-Mektebetü'l-İlmiyye, ts.), 278. Bu uyarı kimi müellifler ve yorumları açısından yerinde bir hatırlatma olabilir. Zira müfessirin sûre ve âyetlerin tertibinde keşfettiğini düşündüğü münasebet gerçekten de ilmi değeri olmayan zorlama bir yorum da olabilir.

⁵² Süyûtî, *el-İtkân*, 137; Zerkeşî, *el-Burhân*, 1/258.

⁵³ Söz konusu ihtilâflara dair ayrıntı için bk. Yakup Yüksel, “Beydâvî Tefsiri’nde Besmele Tahlihi”, *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/26 (2012/2), 92-94.

⁵⁴ Necati Kara, *Burhânuddîn İbrâhîm b. Ömer el-Bikâî ve Tefsirdeki Metodu* (Doktora Tezi: Atatürk Üniversitesi, 1981). 98

olsa da bunun, *o sûrenin maksuduna uygun* bir mana olduğunu söylememiz mümkün değildir. Nitekim yukarıda belirttiğimiz gibi hep aynı ibareleri defalarca sûre başlarında tekrar etmiştir. Benzer yaklaşım *Letâifu'l-işârât* adlı tefsirde de görülmektedir. Kuşeyrî de her sûre başında geçen Besmele hakkında *sûrenin maksuduna uygun mana* olarak kabul edilmesi zor olan birkaç cümle sarf etmiştir.⁵⁵ Bu yaklaşımın bir anlamı olmalıdır. Müfessirlerin bu tavrının herhangi bir anlamı olmayan gereksiz tekrarlarla malul olduğu kanaatinde değiliz. Kuşeyrî ve Bikâî gibi her sûre başında yeniden nâzil olduğunu düşündükleri *Besmele* âyetine hürmeten/teberrüken bir şeyler söyleme ihtiyacı hissetmiş olmaları muhtemeldir. Besmeleye olan takdir ve tebçillerini bu şekilde gösterdikleri anlaşılmaktadır. Burada buna dair birkaç örnek vermenin yeterli olduğunu düşünüyoruz.

Bikâî, Zilzâl sûresinin tefsirinde Besmele'de yer alan *المحيط بكل شيء قدرة وعلماً* hakkında *بسم الله* hakkında “Her şeyi ilmi ve kudreti ile ibata eden Allah'ın adı ile” diyerek tefsir etmiştir.⁵⁶ Bu ifade benzer kelimelerle örneğin Kâfirûn⁵⁷, Bürûc⁵⁸, Cum'a⁵⁹, Münâfikûn⁶⁰, Kalem⁶¹ sûrelerindeki Besmele tefsirlerinde de yer almaktadır. Yine tekrara delalet eden diğer bir örnek Gâşiye⁶² ve Leyl⁶³ sûrelerindeki *بسم الله* tefsirinde tekerrür etmiştir. Bu iki sûrede de müellif *الذي له العظمة الظاهرة والحكمة الباهرة* “Gözle görünür azameti ve apaçık hikmeti olan” ifadeleriyle tefsirde bulunmuştur. Bunun örnekleri artırmak mümkündür.

Besmele kelimelerinden *الرحمن* ve *الرحيم* isimleri hakkındaki yorum benzerliği ise *Bismillâh* ibaresinden çok daha fazla bir şekilde göze çarpmaktadır. Çoğu müfessirin belirttiğine göre Rahman umumi nimetlere, Rahîm ise hususi nimetlere işaret eden iki isimdir.⁶⁴ Umumiyet ve hususiyet farklılığı etimolojik olarak aynı kökten türemiş bu iki ism-i ilahiye farklı anlamlar kazandırmıştır. Müfessir Bikâî, bu umumiyet-hususiyet açısını Besmele tefsirine benzer ifadelerle yansıtmıştır. Örneğin et-Tîn, el-Alak, el-Kadir ve el-Beyyine sûrelerindeki Rahman ve Rahîm yorumları, kelimenin tefsir literatüründeki genel anlamları olan umumi ve hususi rahmet anlamlarına çağrışımında bulunacak şekilde benzerlik içerisindedir.

⁵⁵ Örnek yorumlar için bk. Ebû'l-Kâsım Zeynüslâm Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik el-Kuşeyrî, *Letâifu'l-işârât*, thk. Abdüllatif Hasen Abdurrahman (Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, 2007), 3/3, 16, 23.

⁵⁶ Bikâî, *Nazmü'd-düer*, 22/202.

⁵⁷ Bikâî, *Nazmü'd-düer*, 22/300.

⁵⁸ Bikâî, *Nazmü'd-düer*, 21/352.

⁵⁹ Bikâî, *Nazmü'd-düer*, 20/44.

⁶⁰ Bikâî, *Nazmü'd-düer*, 20/73.

⁶¹ Bikâî, *Nazmü'd-düer*, 20/273.

⁶² Bikâî, *Nazmü'd-düer*, 22/1.

⁶³ Bikâî, *Nazmü'd-düer*, 22/85.

⁶⁴ Ebû Ca'fer et-Taberi, *Câmiu'l-beyân*, thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Turkî (b.y.: Dâru Hicr, 2001), 22/550; Ebu'l-Fidâ İsmâil İbn Kesîr, *Tefsîru İbn Kesîr*, thk. Muhammed Huseyn Şemsuddîn (Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmîyye, 1419), 1/40; Bekir Topaloğlu, “Rahmân”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/415.

Besmele'nin tefsiri hakkında buraya kadar bahsedilen yorum tekrar ve benzerliklerinin tüm tefsirde aynı yoğunlukta cereyan ettiği söylenemez. Zaman zaman Necati Kara'yı haklı çıkaracak tefsir örneklerine de rastlamak mümkündür. Örneğin Asr sûresinin tefsirine, diğer kısa sûrelerden farklı olarak daha fazla önem verdiği aşikârdır. Gerçi bu Bikâî'ye mahsus bir durum değildir. Sûrenin fazileti ve anlamının camiiyetinden dolayı birçok müfessir onun gibi bu sûrenin üzerinde durmuş, hakkında söylenen kavillere yer vermiştir. Bikâî'nin ilgili sûrenin tefsirine verdiği müstesna ihtimam Besmele tefsirine de yansımıştır denilebilir. Zira diğer sûrelerdeki Besmele tefsirinin aksine bu sûrede Besmele kelimeleri özgün ifadelerle yorumlanmıştır. Sûre *iman eden ve salih amel işleyenler dışında tüm insanların hüsrân içerisinde bulduklarından* bahsetmektedir. Bikâî Besmele'nin *بِسْمِ اللّٰهِ* ifadesini tefsir ederken, sûrenin esas konusu olan insanların hasaret/hüsrânlarını açıkça ifade eden “*Ondan başka her şeyin helak olacağı Allah'ın adı ile*” yorumunda bulunmuştur. Bu ifadenin sûre ile ilişkisi gayet açıktır. Sûrede hasaret/hüsrân azabından müstesna olanlar, *iman eden ve salih amel işleyenlerdir*. Hâl-buki Rahman ismi, iyi/kötü hiç kimsenin istisna edilmeden nimetlere mazhar olmasını gerektirmektedir.⁶⁵ Görüldüğü gibi müfessirin söz konusu isme verdiği anlam sûrenin bağlamına açıkça işaret etmektedir.

Diğer bir örnek ise Hümeze sûresinden gösterilebilir. Bu sûrede Allah, mal biriktirme hırsıyla yaşayan gafil kullarını ateş azabıyla tehdit etmektedir. Daha önce belirttiğimiz gibi *günahkâr/mütedeyyin her mahlûka nimetini esirgemeyen* manasında anlaşılabilir Rahman ismi bu sûrede şu şekilde tefsir edilmiştir: *Nimetini cimri kullarına da tamim edip esirgemeyen*.⁶⁶ Görüldüğü gibi kelimenin anlamına dair yapılan bu yorum sûrede ele alınan bir konuya mutabık düşmektedir. Müellif sanki “Allah'ın sûrede tehdit ettiği ve sonu da helaket olacak bu insanlara ne diye dünyada nimetler veriyor?” şeklindeki mukadder bir soruya Besmele içerisindeki *Rahman* isminin cevap verdiğini düşünmektedir.

⁶⁵ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 22/234.

⁶⁶ Bikâî, *Nazmü'd-dürer*, 22/243.

Sonuç

Kur'ân'ın *mu'cizü'l beyân* oluşunun, nazmından kaynaklandığı düşüncesi tefsir ehlinin dikkatlerini âyetlerin nahvî ve belâğî yönüne çevirmişken ve bu etken tefsir yazımında esas olmuşken, âyet ve sûrelerin tertibinden meydana gelen bir münasebete İslam bilginlerinin dikkat etmemesi düşünülemezdi. Âyetlerdeki zikir, hazif, tarif, tenkir, takdim ve tehir gibi onlarca hususta nükte ve ibretler bulan müfessirlerin, âyetlerin diğer âyetlerle, sûrelerin diğer sûrelerle olan münasebetinden anlamlar çıkarması nazma verilen önemin beklenen bir sonucu olmuştur. Bu münasebetler, çok erken sayılmasa da hicri 4. yüzyıldan itibaren müfessirlerin dikkatini çekmeye başlamıştır. Bikâî'nin yaşadığı dokuzuncu yüzyıla gelindiğinde ise âyetler ve sûreler arasındaki münasebet bağları hakkında çok şeyler söylenmiş ve ilm-i münasebet, tefsirde bir disiplin olarak kabul edilmiştir. Müfessirler genel olarak bir yönleriyle öne çıkmaktadırlar. Zemaşerî'de dil, Râzî'de kelam, Kurtûbî'de fıkıh gibi. Buna, *Bikâî'de münasebet* eklenmesi gayet yerindedir. Kaleme aldığı epey hacimli tefsiri deyim yerindeyse âyetlerin birbirleriyle olan anlam münasebetlerine adanmıştır. Bu makalede sadece otuzuncu cüz özelinde müfessirin münasebet ilmine dair yaklaşımı tespit edilmeye çalışıldı. Müfessirin en ziyade dikkat ettiği husus olan âyetler arası münasebet konusunda dikkat çekici tespitleri olduğu gibi zaman zaman zorlama yorumlara girdiği de görüldü. Seyrek de olsa bu tür tekellüflü yorumlar dışında eser, Kur'ân'ın anlam zenginliği hususunda önemli bir ufku göstermektedir. Bir âyetin kendinden önce ve sonraki âyetlerle ne gibi ilişkileri olabileceğine dair çoğu zaman örnek alınacak değerlendirmeler sunmuştur. Müellifin bu örnekler üzerinden bir usul çıkarılması kanaatimizce mümkündür. Şunu belirtmek gerekir ki tefsir, münasebet ilmi açısından daha kapsamlı çalışmaları hak edecek niteliktedir. Zira Bikâî'nin mukaddimede belirttiği gibi onun bulduğu münasebet ilminin ince iplerinden nazmın örgüsü ortaya çıkmaktadır. Bu bakımdan onun tefsiri, münasebetin nazmında olduğu düşüncesini teyit edecek pek çok örneklere sahiptir. Tefsirin sadece *ilm-i münasebet* bağlamında söylediği hususların seçilerek müstakil bir eser haline getirilmesinin faydalı olacağı söylenebilir.

Etik Beyan / Ethical Statement:

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur / It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.

Yazar(lar) / Author(s):

Fatih ÖZAKTAN

Finansman / Funding:

Yazar bu araştırmayı desteklemek için herhangi bir dış fon almadıklarını kabul ederler / The authors acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Kaynakça

- Abdürrâdî, Ahmed Muhammed. *Revâbitü't-terkîb ve eseruhâ alâ dirâseti'l-ma'nâ fî kitâbi nazmi'd-durer li'l-Bikâî*. Yüksek Lisans Tezi: Kahire Üniversitesi, 2017.
- Âl Huveymil, İbrâhîm b. Suleymân. "İlmu'l-munâsebat beyne'l-mâniîn ve'l-mucîzîn". *Mecelletu Câmiati'l-İmâm* 25 (1420), 95-140.
- Aydın, Muhammed. "Temmulât fî'l-munâsebat ve dirâsetun tatbikiyye min'l-Kur'âni'l-Kerîm". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17 (2008), 25-45.
- Aytekin, Arif. "Bikâî'nin Ruh Görüşü". *Düzce Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 2/1 (2018), 66-79.
- Bikâî, Ebü'l-Hasen Burhânüddîn İbrâhîm b. Ömer b. Hasen er-Rubât el-Hırbevî. *Nazmü'd-dürer fî tenâsübi'l-âyat ve's-süver*. Kahire: Dâru'l-kitâbi'l-İslâmî, ts.
- Demirci, Sabri. "Kur'an Ayetleri ve Sureleri Arasındaki Tenasüb (Fahrüddin Razi'nin Tefsiri Mefatihü'l-Gayb Örneği)". *Ekev Akademi Dergisi* 19/62 (Bahar 2015), 147-172.
- Ebû Şeneb, Hânî Muhammed Mahmûd. *el-Munâsebe beyne'l-fevâsili'l-Kur'âniyye ve âyatihâ*. Yüksek Lisans Tezi: el-Câmiatu'l-İslâmiyye Gazze, 2009.
- Endelüsî, Ebû Hayyân. *el-Babru'l-mubît*. thk. Sıdkî Muhammed Cemîl. Beyrut: Dâru'l-fıkr, 1420.
- Güven, Şahin. "Tefsir İlminin Bir Alt Disiplini Olarak "Makâsıdu's-Süver". *Bilimname* 35/1 (2018), 95-124.
- Hattâbî, Ebû Süleymân Hamd (Ahmed) b. Muhammed b. İbrâhîm b. Hattâb el-Büstî. *Selâsu rasâil fî i'câzi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Halefullah Ahmed, Muhammed Za'lûl Selâm. Kahire: Dâru'l-maârif bi-Mısra, ts.
- Itr, Nurettin. "Münasebet İlmi Ve Kur'an Tefsirindeki Önemi". çev. Eyüp Yaka. *İslami İlimler Dergisi* 1/2 (Güz 2006), 219-245.
- İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir b. Muhammed b. Muhammed et-Tâhir. *et-Tabrîr ve't-tenvîr*. Tunus: ed-Dâru't-Tunisiyye li'n-neşr, 1984.
- İbn Fûrek, Ebû Bekr Muhammed b. el-Hasen b. Fûrek el-İsfahânî en-Nisâbûrî. *Tefsiru'l-Kur'ân*. İstanbul: Millet Kütüphanesi, Feyzullah Efendi Bölümü, 50.
- İbn Kesîr, Ebu'l-Fidâ İsmâil. *Tefsîru İbn Kesîr*. thk. Muhammed Huseyn Şemsuddîn. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye. 1419.
- İbnü'l-Mukaffa', Ebû Muhammed (Ebû Amr) Abdullah (Rûzbih / el-Mübârek). *Edebü's-sağîr ve'l-edebu'l-kebîr*. Beyrut: Dâru Beyrût li't-tibâati ve'n-neşr, 1977.

- İbnü'z-Zübeyr es-Sekafî, Ebû Ca'fer Ahmed b. İbrâhîm b. ez- el-Gırnâtî el-Endelüsî. *el-Burbân fî tertîbi suveri'l-Kur'an*. thk. Muhammed Şa'bânî. Fas: Vizâratu'l-evkâf, 1990.
- İzz b. Abdisselâm, Abdülazîz. *el-İşâra ile'l-icâz fî ba'di envâi'l-mecâz*. Medine: El-Mektebetu'l-İlmiyye, ts.
- Kaplan, Abdürrahim. "Bikâ'î'nin Nazmü'd-Dürer Adlı Tefsirinde İsrailiyât - Amaç, Dayanak Ve Sınırlar". *The Journal of Academic Social Science Studies* 71 (Sonbahar 2018), 291-302.
- Kara, Necati. "Nazmü'd-Dürer". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32/463-464. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Kara, Necati. *Burhanuddin İbrahim b. Omer el-Bika'i (885 / 1480) Ve Tefsirindeki Metodu*. Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, 1981.
- Kara, Ömer. "Bikâ'î'nin Nazmu'd-Dürer'inde Yer Alan İhtibak Metinleri". *Yüzüncü Yıl Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (2000), 149-224.
- Kattân, Mennâ'. *Mebâhisun fî ulûmi'l-Kur'an*. Kahire: Mektebetu Vehbe, ts.
- Kınar, Kadir. "Abdulkahir El-Cürcânî'nin Nazm Teorisi". *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 13 (2006, 65-101.
- Kuşeyrî, Ebü'l-Kâsım Zeynüslâm Abdülkerîm b. Hevâzin b. Abdilmelik. *Letâifu'l-ışârât*. thk. Abdüllatîf Hasen Abdurrahman. Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-ilmiiyye, 2007.
- Mahfûzîn, Anaograh & Abdülâlî, Bâý Zekûb. "Nazariyyetu nazmi'l-Kur'an ve istihdâmuhâ fî tefsiri nazmi'd-durer". *Câmiatu'l-medîneti'l-âlemiyye mecelletu'l-ulûmi'l-İslâmiyyeti'd-devliyye* 2/2 (2018), 23-42.
- Müşâhere, Mûsa Meşhûr. *et-Tenâsubu'l-Kur'ânî inde'l-İmâmi'l-Bikâî: Dirâsetun belâğiyye*. Yüksek Lisans Tezi: Ürdün Üniversitesi, 2001.
- Necm, İkbâl Vâfî. *et-Tenâsub ve devrubu fî'l-i'câzi'l-Kur'ânî*. Yüksek Lisans Tezi: Câmiatu'l-Kûfe, 2009.
- Nursi, Said. *Mektubat*. İstanbul: Envar Neşriyat, 2003.
- Özel, Mustafa. "Tefsir Kaynağı Olarak Kitab-ı Mukaddes: İbrahim Bikâî Örneği". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/1 (2010), 71-91.
- Râzî, Ebû Abdillâh (Ebü'l-Fazl) Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin et-Taberistânî. *Mefâtîhu'l-ğayb*. Beyrut: Dâru ihyâi't-turâsi'l-Arabî, 1420.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *el-İtkân fî ulûmi'l-Kur'an*. thk. Şuayb Arnavûd. Beyrut: Muesesetu'r-risâle, 2008.
- Süyûtî, Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebî Bekr b. Muhammed el-Hudayrî. *Kitâbu esrâri tertîbi'l-Kur'an*. thk. Abdülkâdir Ahmed Atâ. Merzûk Alî İbrâhîm. Kâhire: Dâru'l-fadîleti li'n-neşr, ts.

- Taberi, Ebû Ca'fer. *Câmiu'l-beyân*. thk. Abdullah b. Abdulmuhsin et-Türkî. b.y.: Dâru Hicr, 2001.
- Topaloğlu, Bekir. “Nebe' Sûresi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 32/470-471. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Topaloğlu, Bekir. “Rahmân”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 34/415-417. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Üzüm, İlyas. “Kevser Sûresi”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 25/345. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Yılmaz, Mehmet Faik. “Münâsebâtü'l-âyât ve's-süver”. *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 31/569. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Yılmaz, Mehmet Faik. *Âyetler ve Sûreler Arasındaki Münâsebet*. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 2009.
- Yüksel, Yakup. “Beydâvî Tefsiri'nde Besmele Tahlili”. *Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 14/26 (2012/2), 91-107.
- Zeccâc, Ebû İshâk İbrâhîm b. es-Serî b. Sehl el-Bağdâdî. *Maâni'l-Kur'ân*. thk. Abdülcelîl Abduh Şelebî. Beyrut: Âlemu'l-kutub, 1988.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed el-Hârizmî. *el-Keşşâf an hakâiki gâvâmiği't-tenzîl ve 'uyûni'l-ekâvîl fî vücûhi't-te'vîl*. Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-Arabî, 1407.
- Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır b. Abdillâh et-Türkî el-Mısrî el-Minhâcî. *el-Burbân fî 'ulûmi'l-Kur'ân*. thk. Muhammed Şa'bânî. Fas: Vizâratu'l-evkâf, 1990.
- Zürkânî, Muhammed Abdülazîm. *Menâbilu'l-irfân*. thk. Fevvâz Ahmed Zumerlî. b.y.: ts.